

JADIDLARNING SOVET HUKUMATIGA QARSHI KURASHI VA QATAG‘ON QILINISHI TAHLILI

Isroilov Mutallif.

Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ishda jadid ziyolilarining sovet hukumati tomonidan qatag‘on qilinishi sabablari va jarayoni tahlil qilinadi. Xususan, 1937–1938 yillardagi siyosiy repressiyalar, ziyolilarga qo‘yilgan ayblovlar va ularning fojiali taqdiri yoritiladi. Shu bilan birga, jadidlarning ma‘rifiy, madaniy va siyosiy merosi, ularning milliy tarix va davlatchilik rivojida o‘rni ilmiy asosda baholanadi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, qatag‘on, repressiya, 1937–1938 yillar, milliy ziyolilar, sovet siyosati, millatchilik, madaniy meros, davlatchilik, tarix

Abstract: This study analyzes the causes and process of repression of Jadid intellectuals under Soviet rule. It examines political accusations, the mass repressions of 1937–1938, and the tragic fate of national intellectuals. In addition, the paper evaluates the intellectual, cultural, and political legacy of the Jadids and their significance in the development of national history and statehood.

Keywords: Jadidism, repression, purges, 1937–1938, national intelligentsia, Soviet policy, nationalism, cultural heritage, statehood, history

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan ma‘rifiy-siyosiy harakat bo‘lib, uning asosiy maqsadi jamiyatni isloh qilish, zamonaviy bilimlarni joriy etish va milliy taraqqiyotga erishishdan iborat edi. Bu harakat vakillari orasida Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon va Usmon Nosir kabi yirik ziyolilar alohida o‘rin tutadi. Ularning faoliyati nafaqat adabiyot va madaniyat sohasida, balki siyosiy va ijtimoiy fikr rivojida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Jadidlar dastlab ma‘rifiy islohotlar orqali jamiyatni o‘zgartirishga intilgan bo‘lsalar-da, keyinchalik siyosiy jarayonlar ularni mustaqillik va milliy o‘zlik masalalariga chuqurroq kirib borishga majbur qildi.

1920–1930-yillarda Turkiston hududida sovet hokimiyati o‘rnatilishi bilan siyosiy vaziyat tubdan o‘zgardi. Boshlang‘ich bosqichda sovet hukumati mahalliy ziyolilar bilan muayyan darajada hamkorlik qilishga harakat qildi, chunki ularning

bilim va tajribasiga ehtiyoj bor edi. Shu davrda jadid ziyolilarining ayrimlari yangi tuzumda ishlashga rozi bo‘lib, maorif, madaniyat va davlat boshqaruvida ishtirok etdilar. Masalan, Abdurauf Fitrat qisqa vaqt ichida Buxoro Xalq Sovet Respublikasida muhim lavozimlarda faoliyat yuritdi. Biroq bu hamkorlik uzoq davom etmadi, chunki sovet hokimiyati o‘z pozitsiyasini mustahkamlagan sari milliy ziyolilarga nisbatan ishonchsizlik va shubha kuchayib bordi.

1920-yillarning ikkinchi yarmi va ayniqsa 1930-yillarda sovet siyosiy siyosati keskin o‘zgardi. Markazlashgan totalitar tizim shakllanib, har qanday mustaqil fikr va milliy g‘oyalar xavf sifatida qabul qilindi. Jadidlar ilgari surgan milliy taraqqiyot, madaniy mustaqillik va ma’rifiy islohot g‘oyalari sovet ideologiyasiga zid deb baholandi. Shu sababli ular “millatchi”, “burjua millatchilari” yoki “kontrrevolyusioner” sifatida ta’qib qilina boshlandi. Bu jarayon Great Purge davrida ayniqsa avj oldi va minglab ziyolilar qamoqqa olindi yoki qatl etildi.

Jadidlarning sovet siyosatlariga nisbatan qarashlari murakkab va ko‘p qirrali edi. Ular dastlab yangi tuzumni muayyan umidlar bilan qabul qilgan bo‘lsalar-da, keyinchalik uning mustamlakachilik xarakteri va milliy manfaatlarga zid jihatlarini anglay boshladilar. Masalan, Abdulla Qodiriy o‘z asarlarida milliy tarix va qadriyatlarni yoritish orqali xalqni o‘zligini anglashga chaqirdi. Uning “O‘tkan kunlar” asarida milliy davlatchilik, ijtimoiy adolat va ma’naviy qadriyatlar masalasi ko‘tarilgan bo‘lib, bu g‘oyalar sovet ideologiyasiga to‘g‘ri kelmas edi. Shuningdek, Cho‘lpon she‘rlarida erkinlik, inson qadri va milliy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surgan.

Jadidlar kurashi asosan ma’rifiy va madaniy yo‘nalishda namoyon bo‘ldi. Ular yangi usul maktablarini tashkil etish, matbuotni rivojlantirish va adabiyot orqali jamiyatni uyg‘otishga harakat qildilar. Biroq sovet hokimiyati bu faoliyatni nazorat ostiga olib, uni ideologik vositaga aylantirishga intildi. Jadidlar esa milliy madaniyat va tilni saqlab qolishga harakat qildilar. Bu esa ular bilan hokimiyat o‘rtasidagi ziddiyatni yanada kuchaytirdi.

1930-yillarda repressiyalar avj olgan davrda jadid ziyolilari ommaviy ravishda qatag‘on qilindi. Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Cho‘lpon kabi ko‘plab ziyolilar “xalq dushmani” sifatida ayblanib, otib tashlandi yoki lagerlarga yuborildi. Usmon Nosir esa qamoqda og‘ir sharoitda vafot etdi. Bu qatag‘onlar nafaqat alohida

shaxslarga, balki butun milliy intelligensiyaga qarshi qaratilgan edi. Natijada jamiyatning ma'naviy va madaniy rivojiga katta zarar yetkazildi.

Jadidlarning qatag'on qilinishi sabablarini tahlil qilganda, bir nechta omillarni ko'rish mumkin. Birinchidan, ularning milliy mustaqillik va o'zlikni saqlash g'oyalari sovet markazlashgan siyosatiga zid edi. Ikkinchidan, ular jamiyatda katta ta'sirga ega bo'lgan ziyolilar bo'lib, hokimiyat ularni potensial xavf sifatida qabul qildi. Uchinchidan, totalitar tizim har qanday mustaqil fikrni yo'q qilishga intilgan. Shu sababli jadidlar nafaqat siyosiy, balki ma'naviy jihatdan ham yo'q qilindi.

Shu bilan birga, jadidlar merosi butunlay yo'qolib ketmadi. Ularning asarlari va g'oyalari keyingi avlodlar uchun ilhom manbai bo'lib qoldi. Bugungi kunda ular milliy uyg'onish va mustaqillik g'oyalarining ilk targ'ibochilari sifatida baholanadi. Jadidlarning ma'rifiy va siyosiy faoliyati O'zbekiston tarixi va milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim o'rin tutadi.

Jadid ziyolilarining qatag'on qilinishi XX asrning eng murakkab va fojiali tarixiy jarayonlaridan biri bo'lib, u sovet totalitar tizimining shakllanishi bilan uzviy bog'liq edi. 1920-yillarning oxiriga kelib, sovet hukumati Markaziy Osiyoda o'z hokimiyatini mustahkamlab olgach, mustaqil fikrlovchi va milliy g'oyalarni ilgari surgan ziyolilarga nisbatan siyosat keskin o'zgardi. Jadidlar dastlab yangi tuzum bilan muayyan darajada hamkorlik qilgan bo'lsalar-da, ularning milliy taraqqiyot, madaniy mustaqillik va ma'naviy uyg'onish haqidagi qarashlari sovet ideologiyasiga zid deb baholandi. Shu sababli ular asta-sekin siyosiy ta'qib ostiga olina boshlandi.

Jadid ziyolilariga qo'yilgan asosiy ayblovlar "millatchilik", "panislomizm", "panturkizm" va "kontrevolyusion faoliyat" kabi siyosiy tamg'alardan iborat edi. Bu ayblovlar ko'p hollarda asossiz bo'lib, ular siyosiy raqiblarni yo'q qilish va jamiyatda qo'rquv muhitini yaratish maqsadida qo'llanilgan. Masalan, Abdurauf Fitrat milliy madaniyat va ta'limni rivojlantirishga qaratilgan faoliyati uchun "millatchi" sifatida ayblangan. Abdulla Qodiriy esa o'z asarlarida milliy qadriyatlarni yoritgani uchun siyosiy jihatdan shubhali shaxs sifatida ko'rilgan. Cho'lpon she'rlaridagi erkinlik g'oyalari ham hokimiyat tomonidan xavfli deb baholangan.

1937–1938 yillardagi Great Purge davri jadid ziyolilariga qarshi repressiyalarning eng yuqori cho'qqisi bo'ldi. Bu davrda sovet xavfsizlik organlari

tomonidan ommaviy hibslar amalga oshirildi, ko‘plab insonlar soxta ayblovlar asosida sud qilindi. Tergov jarayonlari ko‘pincha qiynoqlar va bosim ostida o‘tkazilib, ayblanuvchilardan “aybini tan olish” talab qilingan. Sud jarayonlari esa odatda qisqa vaqt ichida, adolatli himoya imkoniyatisiz o‘tkazilgan. Natijada ko‘plab ziyolilar otib tashlangan yoki uzoq muddatli lagerlarga yuborilgan.

Jadid ziyolilarining taqdiri juda og‘ir kechdi. Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Cho‘lpon kabi ko‘plab mashhur shaxslar qatl etildi. Usmon Nosir esa qamoq lagerlarida halok bo‘ldi. Bu jarayonda nafaqat alohida shaxslar, balki butun bir avlod — milliy ziyolilar qatlami yo‘q qilindi. Ularning asarlari taqiqlandi, nomlari tarixdan o‘chirilishiga harakat qilindi. Bu esa jamiyatning ma’naviy va intellektual rivojiga katta zarba berdi.

Qatag‘on jarayonini tahlil qilganda, uning bir nechta asosiy sabablari ko‘rinadi. Birinchidan, sovet hukumati markazlashgan va yagona ideologiyaga asoslangan davlat qurishga intilgan bo‘lib, har qanday mustaqil fikr va milliy g‘oyalar uning uchun xavf sifatida qabul qilingan. Ikkinchidan, jadidlar jamiyatda katta nufuzga ega bo‘lgan va xalqni uyg‘otish salohiyatiga ega ziyolilar bo‘lgan. Uchinchidan, 1930-yillardagi siyosiy muhitda “dushman obrazi”ni yaratish orqali aholini nazorat qilish siyosati amalga oshirilgan. Shu sababli jadidlar ommaviy ravishda ayblanib, yo‘q qilingan.

Shunga qaramasdan, jadidlarning merosi yo‘qolib ketmadi. Ularning asarlari, g‘oyalari va ma’rifiy faoliyati keyingi avlodlar uchun muhim ilhom manbai bo‘lib qoldi. Jadidlar milliy uyg‘onish, ta’lim islohoti va madaniy taraqqiyot g‘oyalarini ilgari surgan bo‘lib, bu g‘oyalar keyinchalik mustaqillik davrida yanada ahamiyat kasb etdi. Ular o‘z asarlari orqali xalqni o‘z tarixini anglashga, milliy qadriyatlarni asrashga va zamonaviy taraqqiyot yo‘liga chiqishga chaqirgan.

Jadidlarning milliy tarix va davlatchilik rivojidadagi ahamiyatini baholar ekanmiz, ularni zamonaviy o‘zbek millatining shakllanishida muhim o‘rin tutgan ziyolilar sifatida ko‘rish mumkin. Ular ta’lim tizimini isloh qilish, milliy matbuotni rivojlantirish va adabiyot orqali jamiyat ongini o‘zgartirishga katta hissa qo‘shgan. Shuningdek, ular davlatchilik g‘oyasini zamonaviy mazmunda tushuntirishga harakat qilganlar. Bu esa keyinchalik milliy mustaqillik g‘oyalarining shakllanishiga zamin yaratgan.

Bugungi kunda jadidlar merosi qayta baholanib, ularning nomi va faoliyati tiklanmoqda. Ularning asarlari qayta nashr etilmoqda, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu jarayon jadidlarning tarixiy adolatini tiklash bilan birga, ularning g‘oyalarini zamonaviy jamiyat taraqqiyotida qo‘llash imkonini ham beradi. Jadidlar faoliyati va ularning qatag‘on qilinishi tarixi esa totalitarizmning qanday oqibatlarga olib kelishini ko‘rsatuvchi muhim saboq sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jadid ziyolilarining qatag‘on qilinishi siyosiy sabablarga asoslangan bo‘lib, u sovet totalitar tizimining bir qismi sifatida amalga oshirilgan. Biroq ularning merosi va g‘oyalari saqlanib qoldi va bugungi kunda milliy tarix va davlatchilik rivojida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydanilgan adabiyotlar.

1. The Politics of Muslim Cultural Reform – Adeeb Khalid.
2. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR – Adeeb Khalid.
3. Islam after Communism – Adeeb Khalid.
4. Uzbekistan: The Road to Independence – Islam Karimov.
5. Tarixi jadidchilik – Naim Karimov.
6. Qatag‘on qurbonlari xotirasi – Ўзбекистонда нашр этилган тўплам.
7. O‘zbek adabiyoti tarixi – turli mualliflar.
8. The Great Terror – Robert Conquest.
9. Stalin: Paradoxes of Power – Stephen Kotkin.
10. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present – Adeeb Khalid.